

УДК 821.163.42-344.09"04/14":159.954.2-029:2-587

ФАНТАСТИЗАЦІЯ ДІЙНОСТІ У ХОРВАТСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ПРОЗІ

Мар'яна КЛИМЕЦЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра слов'янської філології
e-mail: mklymets@yahoo.co.uk*

У статті на прикладі хорватської середньовічної прози досліджуються стратегії фантастизації дійсності – процесу, пов'язаного з тим, як середньовічна людина засвоює і синтезує кілька різних культурних парадигм. Розглядається фантастичне, яке є елементом чудесного і реалізується у двох моделях – проекції сакрального та сновидіння. Вивчаються також типи чудесного і визначаються межі його побутування. Основну увагу приділено аналізу оригінальних хорватських текстів.

Ключові слова: чудесне, чудотворне, магічне, проекція сакрального, сновидіння, хорватська середньовічна проза.

Фантастика як літературний феномен з середини ХХ ст. викликає постійний інтерес науковців. У сфері їх уваги – теоретичне осмислення феномену фантастичної літератури, походження фантастики, її антропологічне значення, культурні функції та літературно-історичний статус, особливості творення фантастичних текстів з огляду на національно-літературну специфіку і традицію. З середини ХХ ст. публікуються антології фантастичної прози, наукові тематичні збірники, присвячені фантастичній літературі.

Цікавим і результативним у галузі українського фантастознавства є проект “Слов'янська фантастика”, започаткований у Київському національному університеті ім. Т.Шевченка. У межах проекту відбуваються тематичні наукові конференції, а результати роботи друкуються у збірниках наукових статей*. Знаковим для українського літературознавства теоретичним дослідженням художньої фантастики є дисертація О.Стужук “Художня фантастика як метажанр (на матеріалі української літератури ХІХ–ХХ ст.)”. У ній дослідниця, розглядаючи фантастику як метажанр, розрізняє два типи застосування фантастичного – прийом і концепт, відтак, класифікує групи фантастики-концепту і виділяє чисту фантастику, наукову фантастику і фентезі.

Цікавою працею, присвяченою хорватській фантастиці 70-х–початку 80-х років ХХ ст., є розвідка С.Вівчар “Художні доміанти постмодерної літературної фантастики (на матеріалі хорватської літератури)”, в якій досліджується феномен творчості “хорватських фантастів”**, аналізуються моделі їхніх текстів, де яскраво простежується постмо-

---

* Вийшло два збірники – у 2012 та 2015 рр.

** У хорватській критиці за письменниками, що писали фантастику у цей період, закріпилося кілька назв – борхесівці, молодопрозівці та найбільш продуктивний термін “хорватські фантасти”, запропонований хорватський науковцем Ю.Павичичем.

дерністська поетика і тип фантастики-прийому, що в період постмодернізму може створюватися за принципом *ars combinatoria*.

Науковці, які вивчають феномен фантастичної літератури, мають різні підходи до її трактування і класифікації, при цьому вони вказують на окремий її складник (науковість, альтернативність, магічність), функцію (компенсаційну, мнемонічну, антропологічну, субверсивну), жанровість чи прив'язку до епохи (романтична, постмодерна фантастика). При цьому закономірно постає питання часових меж, у яких фантастика починає функціонувати як художній/естетичний феномен, її генезису та зв'язку з сучасною фантастикою. Цю проблему частково намагаються вирішити Ю.Кагарлицький, Т.Чернишева, Р.Кайюа, Ц.Тодоров, Р.Лахманн та ін. Системне дослідження історії фантастики здійснює сербський літературознавець С.Дам'янов. У розвідці "Сербська фантастика від середньовіччя до постмодерну" він окреслює віхи розвитку сербської літературної фантастики, яка іноді існувала маргінально, витіснена міметичною літературою, або домінувала, оскільки визначальні для певної епохи напрями ґрунтувалися на поетичних засновках, що передбачали зв'язок із фантастичним.

Особливо цікавою епохою, у якій фантастика ще не заявляє про себе як про естетизоване явище, ще не відділяється повністю від дійсності, але має до цього тенденції, є епоха середньовіччя. Середньовічна література значною мірою впливає на розвиток фантастики наступних поколінь, при цьому взаємозв'язки між ними можуть бути дуже глибокими і несподіваними. Такі взаємопроникнення характерні, зокрема, для хорватської літератури. Наприклад, своєрідна дегуманізація світу в середньовіччі пов'язана з зацікавленням світом мінералів, рослин і тварин – у "Фізіолозі" середньовічний бестіарій отримує морально-дидактичне чи алегоричне пояснення, а в маньєристичній поемі хорватського письменника М.Ветрановича "Пілігрим" (середина XVI ст.) дегуманізацію переживає герой твору, який через незрозумілі йому провини втрачає подобу людини, в поемі є величезна кількість потвор, що повністю змінюють свій вигляд, і кожна така метаморфоза – це дослідження глибини символічно-алегоричних значень. Середньовічні видіння виявилися надзвичайно вдячним матеріалом для оніричної фантастики, а підкріплені фразою Педро Кальдерона де ла Барки "життя – це сон" з однойменної п'єси, стали конститутивним елементом у романтичних, модерністських та постмодерністських фантастичних творах. Хорватський письменник-модерніст В.Назор в оповіданні "Діва Плакида", що входить до циклу оповідань про міфологічного короля Албуса, переосмислює агіографічну легенду про римського полководця Плакиду (Свстакія). Повоєнний хорватський прозаїк і драматург Р.Марінкович за принципом міраклі будує драму "Глорія", замінюючи Богородицю цирковою актрисою. Текстів, що живляться середньовічною фантастикою, є дуже багато, і вони можуть стати предметом окремої розвідки, а вивчення моделей і форм середньовічної фантастики та її прив'язки до дійсності видається цікавим і перспективним напрямом дослідження у фантастознавстві. Хорватська середньовічна проза становить цікавий предмет дослідження ще й тому, що розвиток хорватської літератури від часу її виникнення зумовлений специфічною багатовимірністю: хорватське письменство було відкрите і візантійським, і латинським впливам, формувалося воно також як тримовна культура, що побутувала на хорватській, латинській та старослов'янській/церковнослов'янській хорватського типу мовах і писалася глаголичним та хорватсько-кириличним письмом, а також латиницею.

Літературна система середньовіччя, зокрема хорватського, передбачала відносність та нестабільність жанрів, які перепліталися й утворювали своєрідний фонд комбінаційного матеріалу (легенда або міраклі стають складовою проповіді, анекдот, сентенція

вростають у правовий текст (зокрема в “Істрійському зводі законів” (“Razvod istarski”), містяться в розповіді про ходіння), видіння входить до агіографічної легенди, апокрифічна легенда вписується у текст амулета, а середньовічна драма живиться сюжетами з апокрифів і легенд про святих та мучеників. Такий жанровий синкретизм пов'язаний із основним функціональним спрямуванням усього тодішнього мистецтва – матеріалізацією християнського світогляду, “який порядок і цінності всіх речей підпорядковує ... єдиному верховному божеству, отож, звідси і мета усього письменства: поєднати завершені фрагменти у рамках однієї структури ... служити християнському ідеалові”¹.

Окрім того, функціоналізація дискурсів літератури того часу пов'язана з естетичним відчуттям середньовічної людини, яка не концентрувалася на спогляданні окремого художнього чи природного об'єкту, а переживала усвідомлення усіх надприродних/фантастичних зв'язків між об'єктом і космосом, відкритим для трансцендентного начала: “в кожній речі людина Середньовіччя вбачала онтологічне свідчення всесильності Творця”². Відтак, світ сприймається як частина досконалої цілісності, котра при цьому не є статичною, Творець же є постійно присутнім і дієвим. Така система мислення й естетичного переживання зумовила виникнення своєрідних канонів оповідної структури, які давали змогу розповісти про сакральну сутність цієї дійсності, пояснити й унаочнити її, а також пропагувати пов'язані з нею знання, етичні норми й ідеали. Сербський літературознавець С.Дам'янов зауважує: оскільки істини цієї сутності не мають раціонально-логічного, матеріально-досвідного чи естетично-чуттєвого характеру, то найбільш релевантним методом, що давав змогу їх розкрити, втілити тяжіння до метареального, містичного чи потойбічного, є фантастичний дискурс як найприродніший і найбезпосередніший шлях їх мовно-художньої транспозиції, шлях, що в системі середньовічної літератури посідав максимальну “легальність”³.

Мова фантастики, відтак, є єдиним способом для передачі священного змісту ситуації, коли святий, наділений Божою ласкою і турботою, здійснює чудо, коли відбувається об'ява Божого знаку, з'являються ангели-карателі, ангели-охоронці чи дияволи-спокусники. У тих картинах “Бог, ангели, Діва Марія і дияволи прямо спілкуються з людьми, світ дійсності і світ віри зустрічаються на тому самому і єдиному місці”⁴.

Тут варто зазначити, що фантастичний дискурс у середньовічній літературі С.Дам'янов трактує як особливу “неміметичну” мову, яка вербалізує певну абсолютну дійсність, у якій не існує раціоналістично-логічних розмежувань і чітких меж між можливим і неможливим, матеріальним і нематеріальним⁵. Домінуючий тип літературної середньовічної фантастики С.Дам'янов визначає як “проекцію сакрального”, тобто модель, в структурі якої є описи картин і візій, заснованих на теологічному християнському коді і на топосі чуда. Науковець вказує також на особливий статус фантастичного в середньовічній літературі, на те, що фантастика є її інтегральною частиною, і завдяки цьому середньовічний фантастичний дискурс відрізняється від фантастики наступних епох.

На Середньовіччя як своєрідну “дофантастичну” епоху вказує і дослідниця Т.Чернишева, яка слушно зауважує, що середньовічним чудесам властива не настільки есте-

¹ Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost. Zagreb, 1975. S.43.

² Еко У. Еволюція середньовічної естетики. Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/67033/2/Eko_-_Evolyuciya_srednevekovoi_estetiki.html

³ Дам'янов С. Сербська фантастика від середньовіччя до постмодерну // Антологія сербської постмодерної фантастики. Львів, 2004. С.276.

⁴ Malić D. Uvod. // Malić D. Žića svetih otaca. Zagreb, 1997. S.21.

⁵ Дам'янов С. Сербська фантастика від середньовіччя до постмодерну. С.276.

тична, скільки пізнавальна функція⁶: людина намагалася пояснити незвичайне явище і трактувала його появу як втручання вищих сил*.

Складний процес переосмислення середньовічною уявою певних явищ, зокрема завоювання і синтез кількох різних культурних парадигм – спадку античної культури, поганських уявлень, християнських цінностей та народної культури, інтеграція досвіду інших країн, який доходив у видозміненому вигляді, будемо позначати терміном “фантастизація дійсності”, де фантастичне становить частину чудесного.

Чудо не є прерогативою лише релігійного дискурсу – воно характерне і для історичної, і для географічної літератури: на топі дива засновані життя, легенди й міраклі (де якраз максимально реалізується проєкція сакрального), ходіння, видіння, бестіарії, луцідари, повісті про Олександра Македонського, де фантастичне виконує, окрім пізнавальної, ще й компенсаторну функцію, оскільки намагається заповнити пробіли і лакуни, які виникають від браку інформації. Важливу роль у середньовічній літературі відіграють літописи та хроніки, де також проявляється чудесне різного типу. Надлишок фантастичного образу може набирати форми гротеску чи сатири.

Багатство чудесних/фантастичних образів відповідає середньовічному зацікавленню усім незвичним, загадковим, непоясненим: “Середньовічні уми приваблювало зовсім не те, за чим можна було спостерігати і підтверджувати законом природи, не те, що регулярно повторювалось, а якраз навпаки, все, що було незвичним, надзвичайним, чи... надприродним. Навіть наука своїм предметом обирала щось виняткове: чудеса, землетруси, комети, затемнення – ті сюжети, що гідні подивування і дослідження. Середньовічні наука і мистецтво йшли до людини дивним шляхом, сповненим чудовиськ”⁷.

У середньовіччі естетика чудесного відобразилась у різних видах мистецтва, особливо повно вона представлена в живописі, скульптурі** та літературі, яка створює свій фонд для відтворення цієї фантастизованої дійсності***.

⁶ Чернышева Т. Природа фантастики. Режим доступу: http://royallib.com/read/chemisheva_tatyana/priroda_fantastiki.html#512000

* Тлумачний словник дає кілька визначень слова “чудо”, з яких для нас мають значення перші два: перше значення пов’язане із релігійними уявленнями і трактується як явище, спричинене надприродними силами, чаклунством, втручанням Бога; друге значення чуда стосується категорії незвичайного, дивовижного, непоясненого.

⁷ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. Москва, 1992. С.306

** У хорватському місті Задар зберігається пізньоготичний саркофаг св. Симеона, виконаний з крапленого срібла, на ньому зображений акт явлення чуда. У церкві Святої Марії на Шкрілінах (регіон Істри, XV ст.) є фрески Вінченца Каставського, де намальований макабричний танець. Можна згадати і роздуми св. Бернара з Клерво, який критично ставився до перенавантаження церков декоративними елементами, і в трактаті “Апология до Гвілльєлма, абата монастиря св. Теодорика” так описує романську церкву в абатстві Клюні: “Що ж відкривається далі, в орнаментах критих аркад, очам братів, заглиблених у читання? Навіщо тут ці дивовижні безглузді чудовиська...? Ці неохайні мавпи? Ці люті леви? Ці жахливі кентаври? Ці напівлюди-напівзвірі? Ці плямисті тигри?... Тут ви бачите кілька тіл, в яких одна голова, там – багатоголове тіло. Тут ви бачите четвероногу тварину з хвостом змії, там – рибу з головою тварини. Там – якась істота, що нагадує спереду коня, а ззаду – козла, тут – рогатий звір із тулубом коня. З усіх боків ви оточені таким багатим і дивовижним розмаїттям форм, що значно приємніше читати ці мармурові манускрипти і проводити дні, захоплюючись кожною деталлю в орнаменті, аніж роздумувати про Божий закон...” (цит. за: Панофський Э. Смысл и толкование изобразительного искусства. Санкт-Петербург, 1999. С.158).

*** Це, очевидно, пов’язане і з тим, що чудо має візуальну природу (Ле Гофф зазначає, що корінь слова *mirabilia* (чудесне) є таким самим, як і в слові *miroir* (дзеркало), а також зі спогляданням (див. *Жак Ле Гофф. Середньовічна уява*. Львів, 2007.). Погляд може бути засобом для встановлення магічного зв’язку між людиною або предметом чи його символічною сутністю, він використовувався в різних обрядах і ритуалах, при ворожінні тощо. Французький літературознавець Ц.Тодоров виділяє погляд і дію споглядання як одну з головних тем, т.зв. “Я-тему”, у фантастичних текстах.

Чудесне має кілька різновидів, між якими, на нашу думку, встановилася певна напруга. Конфлікт, який переживає чудесне, коли стає частиною дійсності, пов'язаний із двома процесами:

1) з імпульсом до створення певного образу, первісну ідею якого породжує уява і який викомбінується з елементів предметів і явищ – до цього процесу залучається пам'ять чи пережитий досвід;

2) із постійним бажанням людини це чудесне, дивовижне, непоясненне пояснити, приборкати і вписати в рамки вже пізнаного світу.

Як уже зазначалося, середньовічна людина знала лише один спосіб зміни природного порядку – чудо. Сотворити чудо міг або Творець, або диявол. Тому ці два однакові за своєю структурою й естетикою типи чудесного можна охарактеризувати як чудотворне й магічне. Чудотворне є проявом вищої сили, втручанням Бога у світ, ним створений. Це – добре чудесне.

Поряд із добрим, існує і погане чудесне – чародійне, магічне, яке має недозволене, оманливе, диявольське походження. Поміж двома цими полюсами перебуває чудесне, яке має фольклорне походження й пов'язане з давніми язичницькими й античними нашаруваннями⁸. Цим можна пояснити і певні парадокси в середньовіччі: священники закликали не вірити в забобони, а інквізиція проводила процеси проти відьом, поширеною була також практика амулетів-талісманів, в яких функцію оберега виконували записані на них молитви. У кожному випадку чуда спостерігається тяжіння до його обмеження, регламентації, що пов'язане з гносеологічною потребою людини це чудо пояснити. Так виникає інститут підтвердження чуда – посилення на авторитети, пошук учасників чи свідків, а згодом навіть речових доказів. З часом такі атрибути стають обов'язковими для певних середньовічних жанрів, а відтак, жанротвірним чинником й елементом художньої ілюзії. Відбувається це за допомогою введення “топоса свідчення”, наратора, псевдоавтора. Він є співучасником або свідком подій, про які розповідає, і в такій функції засвідчує читачеві й слухачеві їх достовірність (на цьому середньовічні тексти особливо наголошували). Часто різним є навіть стиль самої оповіді і стиль доказу: високим стилем автор закликає наслідувати приклади відданості й жертвування життя за віру. До таких текстів у хорватській середньовічній релігійній літературі належить легенда “Муки св. Маргарити”, яка входить до “Зборника Бориславича” з XIV ст. Наприкінці легенди автор Теотім ще раз акцентує на тому, які муки терпіла св. Маргарита, детально розповідає, як він сам хоронив її тіло, як написав легенду, і закликає шанувати її пам'ять, використовуючи формулу безпосереднього звертання. Інший приклад такої потреби в підтвердженні достовірності оповіді міститься у вступній частині легенди про св. Павла Пустельника. Автор спочатку наводить свідчення чоловіка на ймення Лав про те, що св. Павло був першим пустельником, а потім додатково посилається ще на Христа й ангелів⁹. Особливо частим було посилення на відомого церковного діяча, на відомий твір чи на Біблію як підтвердження справжності того, про що йдеться.

Розповіді про чудо постійно стимулюють у слухача зацікавленість: чудесам вірили беззаперечно, попри те, що існувала і реакція на чудо – воно дивує і вражає. Легенди і життя культивують таку реакцію: “При читанні візантійських легенд впадає у вічі, що практично кожна з них починається з обіцянки розповісти про чудо, про щось

⁸ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Львів, 2007. С.37.

⁹ Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost. S. 261–262.

незвичне, “дивне”, “дивовижне”, і в самому тексті легенд, зазвичай, підкреслюється реакція здивування у всіх свідків чуда”¹⁰. Тут важливим є саме мотив зацікавленості слухачів у реакції здивування – те, що дивує, підвищує інтерес до тексту, а це вже естетичний момент. Проте, як зазначає Ж.Ле Гофф, з часом люди втомлюються від чуда: “Я, здається, спостеріг, як, незважаючи на зміну та оновлення агіографічних джерел, зростала втома людей Середньовіччя од святих: як тільки з’являвся якийсь святий, уже знали, що він робитиме. Як тільки він опинявся в якійсь ситуації, знали, що він почне множити хліб, воскрешати померлих, виганяти демона. У конкретній ситуації всі знали, що відбуватиметься далі”¹¹. Як висновок: топос свідчення, як і інтерес до незвичайного, стали жанровими вимогами до розповідей про чудотворне.

У таких моментах чудотворне певною мірою регламентує й обмежує чудесне, позбавляючи його засадничої риси – непередбачуваності: якщо чудо здійснюється безпосередньо Богом, то Бог не може порушити порядку і ладу, ним же заданого, коли ж це чудо здійснюється через посередників, то вони опиняються в такій ситуації, коли поява чуда є передбачуваною.

Таку саму регламентацію чудесного можна помітити і на другому полюсі – чародійному. Треба зазначити, що вона ще більш відчутна – посередником є якийсь магічний предмет, певна комбінація слів, відповідна пора дня – тобто, залучаються релікти давнього ритуалу, причому цей ритуал має різне походження. З епохи язичництва Середньовіччя отримало безліч забобонів. Поганські божества, які були амбівалентними і могли принести або шкоду, або користь, не співвідносилися з категорією добра і зла. У середньовіччі ж це відчуття амбівалентності втрачається, старий світ “дає тріщини”, і з часом боги і божества перетворюються на нечисту силу. Середньовічна людина вже не просить божество бути корисним, а намагається вберегтися від зла. Злі демони постійно намагаються нашкодити, проте їхню силу можна здолати чарами (магічними формулами, екзорцизмами). Одним із засобів захисту стали писані талісмани, обов’язковим елементом яких була легенда про святого – захисника від злого духа.

Цікавим прикладом магічного екзорцизму в хорватському середньовіччі є глаголичний “Амулет”, написаний наприкінці XIV або на початку XV ст. в Істрі*. В основі талісману лежить апокрифічна легенда про св. Сисинія, переможця жіночого демона, який або є втіленням різних недугів, або зводить зі світу дітей. Легенди про цього святого були поширені у багатьох народів**, а хорватський “Амулет” вказує на зв’язок зі “зразками християнсько-латинської версії з реліктами юдейсько-кабалістичної традиції західноєвропейського походження з XIII–XIV ст.”¹² “Амулет” складається з кількох частин – писаних текстів і зображень (голова Христа, але без німба, знак (“*znamenie*”) у формі кола, розділеного хрестом). До писаних текстів входить звернення до Отця, Сина і Святого Духа, молитва проти злого духа, який у хорватському

¹⁰ Чернышева Т. Природа фантастики. Режим доступу: http://royallib.com/read/chemisheva_tatyana/priroda_fantastiki.html#512000

¹¹ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Львів, 2007. С.37.

* Зберігається у Ватикані. Хорватська дослідниця М.Пантелич у статті “Хорватський глаголичний амулет типу Сисиній і Михаїл” подає латиничну транслітерацію амулету. (див. *Pantelić M. Hrvatskoglagojski amulet tipa Sisin i Mihael // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta. 1973. Vol. No. 23, S.161–203.*)

** Знайдені в долині Нілу зображення у вигляді розписів, кам’яних рельєфів, виробів з тканини, кості, пізніше ікони і наративні джерела вказують на популярність святого у цій місцевості. В Ермітажі зберігаються коптські тканини, де, ймовірно, зображений св. Сисиній, який перемагає дияволицю.

¹² *Pantelić M. Hrvatskoglagojski amulet tipa Sisin i Mihael. S.190.*

тексті іменується *Nastava**. Далі йде заклинання, переплетене з уривками з Біблії, після чого поміщена легенда про св. Сисинія, який зі своїми братами за Божим наказом приїжджає до сестри Мелестини, в якій демон уже вкрав шістьох дітей. Сестра відчиняє ворота, і відьма під копитом коня прослизає й викрадає останню дитину Мелестини. Сисиній вирушає на пошуки дитятка і по дорозі запитує вербу, ожину, кипарис і оливкове дерево про те, у який бік полетіла відьма, проклинає перші дві рослини, які приховали правду, і благословляє дві інші, які сказали правду. Невдовзі брати знаходять відьму, яка перетворилася на рибку і ставить перед братами складні завдання. Нарешті, відьма віддає усіх дітей. Далі наводиться другий варіант легенди, в якому Сисинія заміняє архангел Михаїл. У цьому варіанті немає страшного опису демона, демон з'являється як неплоддя, посуха, що знищує немовлят і ненароджених дітей. Дияволиця перевтілюється у музику, голубку, ведмедицю, змію або ж чорного злого пса. М.Пантелич робить цікаве спостереження, що з усіх відомих текстів лише в хорватському "Амулеті" поява відьми пов'язана з музикою¹³. Відьма має 15 імен**. Михаїл закликає відьму, щоб вона не нашкодила сім'ї Матєва і Міхели, для яких цей амулет був написаний. Наступна частина – молитва за згадану сім'ю, прохання про благословення для цілої сім'ї, молитва про те, щоб диявол не наближався до Матєва і Міхели, на захист яких закликаються усі святі, перелічені в амулеті, ті, що перемогли диявола. Далі є 12 слів святих та істинних: новий текст замовляння проти всіх дияволів, віл, і місяця, які шкодять дітям і людям.

Цей хорватський глаголичний амулет вписується у традицію талісманів у Хорватії – існувала також практика носіння металевих пластин із написаними на них заклинаннями. Інколи молитви профілактичного характеру (проти грому, хвороб, чарів, промислів лукавого) входили до молитовників, тож їх переписували священики й монахи***. В архіві хорватської Академії науки і мистецтва зберігаються два рукописи із XIV і XV ст., в яких є записи замовлянь, заклинань, вказівки до магії, ворожіння і лікування.

Побутування чудесного має свої межі – у нарисах із середньовічної історії французький науковець Ж.Ле Гофф серед іншого вирізняє щоденне чудесне, політичне чудесне і чудесне як історія¹⁴. Такі приклади застосування чудесного знаходимо і в Хорватії.

* М.Пантелич зауважує, що в інших варіантах апокрифа дияволиця часто себе називає учителем усього злого, очевидно, така назва зафіксована і в хорватському "Амулеті" (див. у *Pantelić M. Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael. S.161–203*).

¹³ *Pantelić M. Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael. S.174.*

** Імена, взяті з юдейської кабалістичної практики, і слов'янізовані імена. В магії було дуже важливо знати усі таємні найменування демона – тільки так можна було його заклясти. У фантастичній літературі цей мотив використовує, наприклад, Ян Потоцький у "Рукописі, знайденому в Сарагосі".

*** У Середньовіччі Диявол і Бог не завжди є антагоністами. Так, у другій частині хорватської анонімно-літургійної драми "Муки св. Маргарити" у словах Диявола, який звертається до Маргарити, можна відчитати повагу до Бога і Сина, страх перед ними, а також посилення на їхній авторитет. Функціонування образу диявола як своєрідного представника Бога, на думку хорватського літературознавця Н.Колумбіча, є ознакою середньовічного мислення (див. *Kolumbić N. Marulićevi dijaloški i dramski tekstovi / Nikica Kolumbić // Dijaloški i dramski tekstovi / Marko Marulić. Split, 1994. S.29.* У хорватському літературознавстві розгорнулася дискусія з приводу авторства драми – драму приписували М. Маруличу. Хорватська дослідниця Д.Малич наводить таке застосування образу диявола як додатковий аргумент (попри графічні, мовні та інші текстологічні характеристики твору), яким заперечує тезу про те, що автором є М.Марулич (див. *Malić D. Zašto Margarita nije Marulićeva? // Colloquia Maruliana XIX. Split, 2010*).

¹⁴ *Жак Ле Гофф. Середньовічна уява. Переклад з франц. Яреми Кравця. Львів, 2007. С.47–48.*

Щоденне чудесне не викликає подиву і зачудування, воно має джерела у фольклорі. Проілюструвати цей тип чудесного можна оповідями про мертвих, які приходять у світ живих з проханням, щоб відправити за них заупокійну службу, про мертвого священика, який служить месу, розповіді про мертвих, які поселяються в якомусь місці і лякають живих. Хорватська фольклористка М.Бошкович-Стуллі, аналізуючи поміщену в глаголичному рукописі з Далмації легенду про духів трьох маркізів із Мантуї, робить висновок, що ця легенда має італійське походження, але наближена до поширених у Далмації усних розповідей про “страшний будинок”^{*}, що мають бурлескний і казковий тон^{**}. Дотепер збережена легенда про віллу Гучетича в Дубровнику, в якій живе дух нещасної матері Марії, у якої відібрали дитину і яка блукає кімнатами в надії віднайти доньку. Цей дух називається Лорко.

Політичне чудесне. Цікавим є також приклад маніпуляції чудесним з певною політичною метою, який бачимо в “Історії салонітанських і сплітських єпископів” (хроніка, що з’явилася в першій половині XIII ст.) сплітського архідіякона Томи. Як зазначає хорватський історик літератури Е.Герцигоня, латинська фабулярна проза (агіографічна, легендарна), що творилася у середньовічних далматинських міських середовищах, хоча й була написана з естетичними намірами, своєю локальною детермінованістю слугувала політичним цілям. Ці агіографічні легенди – релевантні наративні джерела для політичної, суспільної і культурної історії середовища й епохи, в яку склалися¹⁵. Архідіякон Тома у свою хроніку вносить кілька агіографічно-легендарних текстів, які частково виконують функцію аргументу і свідчать про першість і право на метрополію сплітської церкви. Те, як Тома інтерпретує легенду “Про святого Домініка”, показує, які маніпуляції можна було провести з агіографічним матеріалом. Місто Спліт отримало метрополію 925 року завдяки апокрифу про єпископа Домнія (Домініона), який, начебто, був учнем св. Петра. Апостол відправляє свого учня до Далмації, де Домній організував салонітанську^{***} церкву і став її мучеником у часи Траяна, а потім і патроном міста, де зберігається його прах. Тома не відкидає цей переказ, але не може замовчати й інформацію про історичну особу св. Домнія (Дуйма), справжнього засновника і єпископа салонітанської церкви у III ст., мученика з часів переслідувань Діоклетіана. Відомо, що цей святий похований у Римі. Отож, архідіякон Тома вводить легенду про двох мучеників з подібними іменами: Домнія і Домініона. Другий, за версією Томи, був обезголовлений і похований у Римі. Оскільки Домініон мав таке саме ім’я, що й блаженний єпископ Домній (і через це їх не раз плутали), мешканці Соліна викрали його тіло і перепоховали у своєму місті з великими почестями. У Спліті побутував писаний переказ про двох мучеників часів Діоклетіана: св.Дуйма і св. Анастасія, які є патронами Спліта, про чудесне віднаходження їхніх тіл і перенесення останків із Соліна в Спліт. Цю легенду, очевидно, Тома використав у своїй “Історії”¹⁶.

Ще одним прикладом використання політичного чудесного є складання міфічних генеалогій, як у випадку легенди про рід Соркочевичів, який походив від дітей проклятої матері. Немовлят, які мали бути страчені, врятував батько, а згодом Соркочевичі отримали владу в Сенаті. Для Далмації як приморського регіону цікавими були

* Kuća di straši.

** Тут цікаво простежити, як ігрова фантастика, що має фольклорне походження, регламентується чудотворним моментом – у письмовій легенді духи маркізів просять здійснити пілігримську подорож до Мантуї.

¹⁵ Hercigonja E. Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb, 1994. S.131.

^{***} Тепер місто Солін, метрополія була спочатку заснована в Соліні, а потім перенесена до Спліта.

¹⁶ Hercigonja E. Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja. Zagreb, 1994. S.132.

історії заснування не тільки великих аристократичних династій, а й визначних моряцьких родів. Так, одна з легенд розповідає про капітана корабля, який врятував трьох своїх дітей, які потім збагатилися і заслужили велику повагу людей, а на знак вдячності Провидінню збудували церкву Малих братів¹⁷.

Цікавим є також функціонування **чудесного як історії** – у своєму дослідженні “Дискурси фантастичного” німецька славістка Р.Лахманн намагається визначити місце фантастики в просторі культури, виділяючи при цьому культурологічну функцію фантастики¹⁸: фантастичне презентується не лише як еретична версія одного чи одного з багатьох визначень реальності, а й як самостійний варіант фікціонального. Інсценування іншого означає не лише проектування альтернативних світів, а й заповнення пробілів, які породжують комплекси фактично існуючої культури. Йдеться не лише про виникнення іншої реальності, яка конструє забуте чи заборонене, а також про проекти, які не мають прецеденту, про інверсію звичного, що проявляється в утопічному, іділічному, комічному, карнавальному, парадоксальному дискурсі і в дискурсі альтернативного знання¹⁹. Вважаємо, що компенсаторну функцію буде виконувати і квазіісторичний дискурс, який оперує фактами з історії, але переосмислює їх, показуючи альтернативні можливості руху історії, експлуатує резерви історичної пам'яті, створюючи нові проекти у вигляді сакральної дійсності, алегорії, пошуків золотої доби у своїй історії, осмислення помилок чи футурологічного проекту.

В усній і писемній хорватській творчості зафіксована легенда, викладена в “Літописі попа Дуклянина” з XII ст.*: йдеться про епізод, коли хорвати вбивають доброго короля Звонимира**, і він перед смертю страшно проклинає їх – щоб не мали вони ніколи власного володаря, а служили лише чужинцям. Це прокляття, за літописом, зумовило подальшу долю хорватів***. “Літопис попа Дуклянина” – переплетіння достовірних історичних даних, переказів, легенд й уснопоетичної творчості. Ще В.Ягич зауважив, що цей твір “займає важливіше місце в історії нашої літератури, особливо в усній поезії, як літературна пам'ятка, аніж як історичний документ”²⁰.

І справді, поміщений фрагмент про Звонимира, легенда про його вбивство і прокляття є “естетично оформленою картиною світу, що творчим художнім словом доходить до нас крізь століття неспокої історії на цьому етнічному просторі”²¹.

Фахівець із давньої хорватської літератури Й.Братулич висловлює сумнів з приводу того, що легенда, зафіксована в літописі, є автентичною, оскільки в оригінальній редакції король-мученик не міг проклинати своїх кривдників, а тим більше цілий народ. “В останньому фрагменті наша легенда відкинула всі агіографічні елементи – прощення... і наголошування на мученицькій смерті. Вставлені уривки...це плід іншого, пізнішого історичного розуміння, воно не могло бути властивим середньовічній людині, яка зло і добро, життя і смерть приймає з вірою у Провидіння, що є єдиним принци-

¹⁷ Bošković-Stulli M. Priče i pričanja. Zagreb, 1997. S.55.

¹⁸ Лахманн Р. Дискурсы фантастического. Москва, 2009.

¹⁹ Там само.

* Рукопис католицького священика з Бару, який каже, що переклав його “ex slavonica littera in latinam”. У XIV ст. цей твір у сплітському регіоні було перекладено з латинської мови на хорватську і доповнено фактами з історії Хорватії, зокрема про трьох хорватських королів і про вбивство короля Звонимира. Віднайдений у 1509 чи 1510 р. Відомі чотири редакції тексту – основна латинська редакція, італійський переклад латинської редакції в 1601 р. Мавро Орбіні, переклад перших 23 частин на хорватську мову (анонімний автор) і переклад хорватської редакції латинською мовою (переклад Марка Марулича).

** У XIX ст. точилися суперечки про насильницьку чи природну смерть короля Звонимира, у сучасній історіографії утвердилася думка, що смерть короля була природною.

*** Аж дотепер цей епізод активно експлуатувався у різному вигляді – ідеологічному, іронічному тощо.

²⁰ Jagić V. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. knj I. Staro doba. Zagreb, 1867. S.113.

²¹ Povijest hrvatske književnosti. Knj. 2. Srednjovjekovna književnost. Zagreb, 1975. S.409.

пом дії Історії. Прокляття короля-мученика... є пророцтвом вже здійсненого”²². Це зауваження видається слушним ще й з тих міркувань, що в легенді чітко наголошено на особистій відповідальності за вчинений гріх: зло в конкретному випадку витікає не з боротьби за владу – воно є поза семантичним полем корелятивів “володар–влада”, його втілюють заздрісні, прокляті й невірні хорвати.

Фрагменти про правління Звонимира і його смерть написані на високому поетичному рівні, особливо варто відзначити стилістичну симетрію, використання широкого набору синтаксичних фігур – антитез, паралелізмів, анафор, контрастів, відчувається також вплив Біблії і казки. Образ короля Звонимира кореспондує із образом доброго короля, як у тих казках, які тяжіють до сублімованої картини світу, де панують вищий порядок і справедливість:

І за доброго короля Звонимира звеселіла наша земля,
Бо повнилася вона всяким добром,
А міста сріблом і золотом,
І вбогі не боялися, що їх загризуть багаті,
А слабкий не боявся влади сильного, а слуга –
несправедливості володаревої,
Бо король заступався за всіх.
І великими багатствами славилися
за доброго короля Звонимира Загор'є і Примор'є,
Жінки красувалися в пишних оздобах,
І земля Звонимирова була пишною і багатою*
і нікого не боялася,
І ніщо їм не могло зашкодити,
Окрім гніву Господнього,
Бо сказано в Писанні:
“Батьки їли зелений виноград, а на зубах у синів оскома!”²³

Наступним за цим ідилічним описом іде уривок, коли Звонимир, отримавши від папи наказ виступити в хрестовий похід, збирає хорватів, щоб зачитати папський документ, і сцена вбивства Звонимира:

Як пси, що брешуть, ідучи на вовків,
Так вони накинулися на доброго короля Звонимира
І не дали йому слова мовити,
А з криками і зі зброєю
Стали йти на нього,
І тіло його ранити,
І кров проливати свого доброго короля і пана,
Який, лежачи у крові
І в ранах страшних,
Прокляв невірних хорватів
Богом і всіма святими:
Щоб ніколи вони не мали володаря зі свого роду,
А щоб завжди чужому корилися²⁴...

²² Bratulić J. Legenda o kralju Zvonimiru // Zvonimir, kralj hrvatski: zbornik radova / [urednik Ivo Goldstein]. Zagreb, 1997. S.237.

* За владарювання короля Звонимира відбувався економічний прогрес і культурне піднесення. Король відомий і своїми пожертвами на церкву. Саме з іменем короля Звонимира пов'язана перша писемна пам'ятка хорватської мови – Башчанська плита.

²³ Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i “Hrvatska kronika”/ Priredio Vladimir Mošin. Zagreb, 1950. S.67. (переклад М.Климець).

²⁴ Ibid.

Звонимир у цьому уривку наділений усіма рисами короля-мученика за віру – поперше, віче було скликане у місці, яке називалося “При п’яти церквах”, неподалік Косового поля*, по-друге, невірні хорвати його вбивають, щоб не виконувати святої справи – визволення гробу Господнього, і наприкінці легенди розповідається про те, що душа Звонимира піднялася до неба, до ангелів.

Е.Герцигона порівнює легенду про вбивство короля Звонимира з легендою про св. В’ячеслава**. В європейській і слов’янській агіографії побутовали розповіді про подібні випадки: цю легенду можна порівняти з легендою про сербського святого князя Лазаря, який загинув у битві на Косовому полі (в частині вибору небесного царства замість земного).

З фрагменту про прокляття доброго короля Звонимира народився міф про хорватське прокляття, який перегукується з міфом про втрачений рай (вигнання з хорватського королівства, яке сприймається як втрата національної єдності), втрату власної державності. До такого висновку схиляється і хорватська фольклористка Д.Зечевич, яка вказує на те, що особливо активно міфічне прокляття Звонимира експлуатувалось у ХІХ ст.*** Іллірійська ідея стала поштовхом до народження футурологічного національного проекту, а багато авторів іллірійців-романтиків намагалися віднайти втрачений рай, часто сягаючи в доісторичні епохи або епохи єдності хорватів/іллірійців.

Середньовічний автор, додавши цю легенду постфактум, намагається пояснити тогочасну тяжку політичну й економічну ситуацію в Хорватії, при цьому він використовує типовий для чудесного мотив пошуку золотої доби, якою стає період правління Звонимира – останнього хорватського короля.

Чудесне також може визначатись як **дата і локація** – йдеться, передовсім, про перекази, які мають топографічне значення. Такою легендою є розповідь про невдячного сина. На початку глаголичного рукопису, складеного на острові Угльян у другій половині ХVІІ ст., зазначено, що подія, яка тут описана, сталася коло Дубровника. Про цю, начебто справжню, історію першим написав історик Мавро Орбіні у творі “Королівство слов’ян” у 1601 р. як про випадок, що трапився на острові Млет у 1410 р.: син-одинак, одружившись, відділився від матері. Одного разу під час негоди він не дозволив матері увійти до хати, і мати його прокляла, щоб його не прийняли ані море, ані суша. Коли син помер, його тричі намагалися поховати, але земля тричі викидала тіло, тоді спробували втопити його тіло в морі, але море захвилювалося і викинуло його на скелю, забивши кістки з такою силою, що вони й досі там стримлять, а люди дивляться на них із зачудуванням²⁵. Ця притча набула продовження в хорватській писемності як релігійного, так і світського характеру, зокрема, ця розповідь стала композиційним елементом у драмі барокового письменника Ю.Палмотича “Павлімир”.

Відому легенду про захисника Дубровника св.Влаха (християнського мученика з Малої Азії з ІV ст.) анонімна “Хроніка” з ХV ст. описує як чудесну подію з 971 р., коли святий зі своєю небесною армією врятував Місто від венеційських нападників. Потім

* Одна з п’яти церков була побудована за наказом Звонимира, тепер село Біскупія.

** Йдеться про т.зв. Першу слов’янську легенду про св. В’ячеслава, яка збереглась у хорватській редакції у глаголиці з Х ст., а коротша версія зафіксована у Пашманському брев’ярі з ХІV ст. (див. у Povijest hrvatske književnosti. Knj. 2. Srednjovjekovna književnost. Zagreb, 1975. S.410).

*** На різних рівнях – у побуті, у політичних промовах, у літературних творах. Окремим дослідженням могло би бути вивчення інтерпретації образу короля у романтичній, реалістичній та модерністській хорватській літературі (див: Zečević, D. Književne popularizacije zncsenja i sudbine kralja Zvonimira // Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova. S. 327–336.

²⁵ Bošković-Stulli M. Priče i pričanja. Zagreb, 1997. S.51.

зі св. Влахо пов'язувалися інші легенди та звичаї²⁶. Надзвичайно популярною легендою, що сягає глибокої давнини, є розповідь про св. Іларіона (Ілара), який 365 р. прийшов в Епідаурус* і визволив християн від гігантського змія Боаса²⁷. Легенда часто повторювалась у рукописах, її використав також Ю.Палмотич у драмі "Павлімир". Зазначення дати і місцевості особливо характерні для чудес, здійснених Дівою Марією. Так, Ю.Габделіч у збірнику "Дзеркало Марії" ("Zrcalo marijansko", 1662 р.) розповідає про чудеса у Вараждині, Загребі, Реметах. Такі ж чудеса траплялися у Бистриці, Крапині та ін.²⁸ Пам'ять про ці випадки зберігається впродовж століть – про них згадує у своїх нарисах письменник-реаліст А.Шеноа, зокрема, він розповідає про явлення Богородиці на Камінних воротах у Загребі, а відома хорватська авторка тривіальних історичних романів М.Юрич-Загорка роман "Дочка Лотршчака" (із циклу романів про Загреб) розпочинає і завершує переказом про те, як було врятовано зображення Матері Божої Кам'яної. У цей роман вплетена також розповідь про "чорний острів", над яким літають чорні віли, переказ про місто Лукавац, з якого жоден хлопець не повернувся живим.

Проекція сакрального як основна типологічна модель фантастичного середньовічного дискурсу співвідноситься ще з однією моделлю – сном, який є організаційною домінантою для жанру видіння. Побудована ця модель за схемою паломницької подорожі, у її структуру вплетені алегоричні елементи. Ця модель допускає навіть алегоричне тлумачення, хоча саму есхатологічну розповідь до жанру алегорії віднести не можна. У канонічних видіннях перед героями розгортаються картини християнського раю та пекла, причому ці видіння, як і чудеса, сприймалися середньовічною людиною як реальні. І хоча середньовічні видіння виростають із міфологічної традиції, помітною є диференціація між потойбічним світом фантастичної казки, що закорінена в язичницький світогляд, і світом видіння – у казках герої потрапляє в потойбіччя тілесно, загробним же світом у видіннях мандрує лише душа того, хто сповнився бажанням пізнати істину і за Божим промислом сподобився цього.

На думку хорватської дослідниці М.А.Дюррігл, хорватські середньовічні видіння можна віднести до двох категорій – першу становлять апокрифічні видіння "Апокаліпсис Павла", "Апокаліпсис Богородиці" і "Апокаліпсис Варуха", а також частково "Апокаліпсис Авраама", які організовані як "ланцюг" візій. До другої категорії входять легендарні "Видіння Тнугдала" і "Чистилище св. Патриція", побудовані за зразком розповідей про пілігримські подорожі чи ходіння²⁹. До цієї групи, на думку дослідниці Д.Грмачі, можна додати і візії, які входять до фабулярних текстів, наприклад, видіння, яке є композиційним елементом у "Легенді про св. Агапіта" чи в романі "Варлаам і Йосафат". У надрах середньовічного видіння/сновидіння зароджується онірична фантастика як окремий фантастичний вид, оскільки сновидіння виявилось найбільш органічною формою для фантастичного дискурсу.

Аналіз поезитики середньовічного чудесного, яке реалізується як проекція сакрального, як сновидіння чи як побутування у межах щоденного, політичного та історичного, дає змогу простежити модель фантастизованої дійсності в середньовічній хорватській літературі. Окремим предметом розгляду може бути функціонування протофантастичних інваріантів алегоричного, бурлескного чи карнавального дискурсів, які теж активно розвиваються в епоху середньовіччя і відіграють важливу роль у становленні ігрової фантастики в наступні епохи.

²⁶ Bošković-Stulli M. Priče i pričanja. S.40.

* Теперішній Цавтат.

²⁷ Bošković-Stulli M. Priče i pričanja. S.40.

²⁸ Ibid. S.67–68.

²⁹ Durig, M. Problematika žanrova u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti na primjeru hrvatskoglagoljskih vizija // Prvi hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova. Knj. I. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb, S.549–556.

FANTASTICIZATION OF REALITY AT THE MEDIEVAL CROATIAN PROSE

Mar'yana KLYMETS

*Ivan Franko National University of L'viv
Universytets'ka Str., L'viv, 79000
Department of Slavonic Philology
e-mail: mklymets@yahoo.co.uk*

The article addresses the case of medieval Croatian prose to explore strategies of the fantasticization of reality, that is, the process associated with the assimilation and fusion of several diverse cultural paradigms within medieval imagination

The study considers the fantastic, which is a component of the miraculous and is implemented in two models: projection of the sacred and dream.

Further analysed are the types of the miraculous and the limits of its existence.

The main focus is dedicated to the analysis of original Croatian texts, while translations are used as complementary sources.

Key words: miraculous, marvellous, magical, projection of the sacred, dreams, medieval Croatian prose.

ФАНТАСТИЗАЦИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В ХОРВАТСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПРОЗЕ

Марьяна КЛИМЕЦ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000
Кафедра славянской филологии
e-mail: mklymets@yahoo.co.uk*

В статье на примере хорватской средневековой прозы исследуются стратегии фантастизации действительности – процесса, связанного с усвоением и синтезом в средневековом воображении нескольких разнородных культурных парадигм. В ходе исследования рассматривается фантастическое, которое является элементом чудесного и реализуется в двух моделях – проекции сакрального и сновидения. Изучаются также типы чудесного и границы его бытования. Основное внимание уделяется анализу оригинальных хорватских текстов, а переводные упоминаются в меру необходимости.

Ключевые слова: чудесное, чудотворное, магическое, проекция сакрального, сновидения, хорватская средневековая проза.